

MUSİQİ TÜRKOLOGİYASININ ƏSASLARI

Musiqi türkologiyası problemlərinin işlənilməsində tarixi təfəkkür məntiqi prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Onlar ümumtürk musiqi mədəniyyətinin mürəkkəb vahidliyinə tarixi hərəkətdə, onun tərkib hissələrinin bütövlüyü və inkişafı kontekstində yanaşmağa şərait yaradır. Regional müxtəliflik arxasında türk özünü-dərkinin tarixi inkişafının magistral ümumi xəttlərini ayırd etmək lazımdır. Daha sonra isə türk musiqi sistemində «fərdiləşən» və «ümumiləşən» səciyyəviliyin nisbətində əks olunan universal kateqoriyalara aid edilə biləcək prosesləri başa düşmək olar. Axı yaradıcılıq simasının özünəməxsusluğuna malik olan hər bir milli ənənə ümumtürk bədii mədəniyyətinin əsas qanunauyğunluqları məcrasında inkişaf edir.

Ümumtürk musiqi üslubunu «tarixi üslub» adlanımaq olardı, çünki o, genezisi haqda unikal informasiya daşıyır. Məsələn, türk qəhrəmanlıq eposunu tədqiq edən V.Jirmunski onun əsasında üç mədəni təbəqə fərqləndirir: «Ən qədim, tarixdənəvvəlki... İkinci təbəqə, əsas etibarilə tarixidir. Axıncı, nisbətən son təbəqə eposun müsəlmanlaşmasını müəyyənləşdirmişdir»¹. Fikrimizcə, analogi struktur ümumtürk musiqi ənənəsinin musiqi məzmununda da mövcuddur. Etnomusiqişünaslığın klassik postulatını yada salaq: «Musiqinin etnik xarakteri müəyyən bir dövrdə musiqidə səs materialının bu və ya digər tarixi mərhələlərə xas olan təşkili üsullarının üstünlüyü ilə müəyyənləşir». Bununla əlaqədar qeyd etməliyik ki, musiqi türkologiyasının makrosistem kimi ən maraqlı problemlərindən biri kimi ümumtürk etnik mədəniyyətinin ən qədim təbəqələrinin öyrənilməsi, onların müəyyən tarixi yaranma mərhələləsinə müvafiq soy spesifikasiyalarının fəaliyyətinə təsir göstərən faktorları aşkarlamaq, onların mövcudluğu və sonrakı üslub qatları ilə qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmini müəyyənləşdirmək zəruridir. Daha sonra isə diqqəti bu arxetiplərin türkdilli xalqların bədii yaradıcılığının müxtəlif janr kateqoriyalarında təcəssümünə yönəltmək lazımdır. Buradan da növbəti addım atıl-

¹ И.В.Квитка. К вопросу о тюркском влиянии. Избр. труды в 2-х томах. Т.1, М., Сов. композитор, 1971, с.10.

malıdır – ən qədim musiqi intonasiası formalarının hiss olunduğu janr şaxələrinin ictimai şüura təsiri xarakterinin öyrənilməsi.

Əlbəttə, bu və digər türk xalqının milli ənənələrində arxetipik elementlərin qəlibləşməsi, sabitliyi sərəcəsi prinsipial surətdə müxtəlif ola bilər. Hər bir milli ənənə öz daxili inkişaf məntiqinə malik müstəqil, bütöv, dinamik bir orqanizmdir. Eyni zamanda bir qayda olaraq yaxın əlaqələr müəyyən bir mədəniyyətə bədii yaradıcılığın inkişafı üçün yeni impuls verər, daxili qüvvələri tez-cə səfərbərliyə alır, müsbət təsir göstərirdi.

Ümumtürk musiqi sistemində bütün mümkün genetik və tipoloji əlaqələr nümunələri vardır. Məhz ona görə də bu sistem kompleks araşdırmalar üçün münbit bazadır. Qeyd edək ki, ümumtürk musiqi mədəniyyəti sistemində lokal (yerli) proseslərin öyrənilməsi prosesində məsələ yalnız bu regiona aid mədəniyyətlər arasında fərqli və oxşar cəhətlərin müəyyənləşdirilməsində deyil. Əsas məsələ bu regionun bədii sistemini ümumtürk spesifikasiyasının çoxsaylı inkişaf variantlarından biri kimi, vahid bədii başlanğıcları, türkdilli xalqların regional musiqi ənənələrinin tipoloji paralellərinin mahiyyətini dərk etməkdir. Bu sistemin tarixinin ayrılmaz parçası olan xalqların mədəni həyatı ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq vacibdir. Deməli, musiqi proseslərinin milli spesifikasiyasının tipoloji aspektdən öyrənilməsi tarixi proseslərdən təcridəndir. Bunun da nəticəsində tarixi tipologiya problemi musiqi türkologiyasının əsas məsələsi kimi gündəmə gəlir və müqayisəli metodologiyanın ümumi sistemində onun universallığı və çoxcəhətliliyinin təzahürlərindən biri kimi baxılmalıdır.

Tarixi-musiqi proseslərinə münasibətdə Azərbaycan və türk musiqisi müəyyən dövrdə, müəyyən joğrafi sərhədlərdə təşəkkül daxilində tipoloji cəhətdən oxşar musiqi proseslərinə malik tarixi-mədəni zonalar (sonrakı tarixi dəyişikliklərə məruz tapmış qalan) sistemi kimi formalaşmışdır.

Bizim tədqiqatımız kontekstində onlar ümumtürk mədəniyyətinin formalaşması tarixinin öyrənilməsi üçün müqayisə zonalarıdır. İki musiqi mədəniyyətinin müqayisəli təhlili musiqi proseslərinin daha geniş ümumtürk miqyasında müqayisəli araşdırılması üçün təkan nöqtəsidir. Başqa sözlə desək, bu zonalardan kənara çıxaraq, ümumtürk mədəniyyətlərinə daha geniş kontekstdə baxışda bu mədəniyyətlərin makrosisteminin araşdırılmasına yönəlmiş müqayisəli metodun məntiqi formalaşır. Prinsipjə, ümumtürk musiqi üslubunun aparıcı xətlərinin bu cür ümumiləşdirilmiş tədqiqi bu gün tarixən və məntiq baxımından əsaslıdır. Bu da qanunauyğundur, çünki tamamilə ay-

dındır ki, hər iki mədəniyyətdə müqayisəli tədqiqin əsas vahidi kimi tipoloji sıraların nəzəri dərkedilməsindən kənarda musiqi türkologiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi təsvirji xarakter daşıyacaq. Tədqiqatda əsas halqalar bir tərəfdən musiqi strukturunun məzmun ilə qırılmaz əlaqəsi, digər tərəfdən, həmin strukturların tarixi spiralın yeni dönməsində, fərqli tarixi-mədəni variantlarda təkrarlanması və əlaqələrin xarakteri olacaq. Beləliklə, ümumi tipoloji sıra anlayışı eyni zamanda, həm struktur, həm də tarixi anlayışdır. O, həm müqayisə edilən qurumların (strukturların) sabitliyini, həm də onların dinamik inkişafını əks etdirir. Fikrimizcə, Azərbaycan və Türkiyə xalq musiqisinin tipoloji vahidliyi məhz ümumi dinamiklikdir.

Beləliklə, ümumtürk musiqi mədəniyyəti fenomeni anlayışının formalaşması musiqi şərqşünaslığının mühüm problemlərindən biridir. Tipoloji problemlərin ön plana çəkilməsi, bir tərəfdən, türkdilli xalqların musiqi ənənələrinə qlobal miqyasda, ümumtürk mədəniyyəti dünyasında baxmağa, digər tərəfdən, hər milli sistemin özünəməxsusluğunu, spesifikasiyasını, xüsusiyyətlərini görməyə imkan verəjək.

Ümumtürk musiqi mədəniyyəti araşdırılmalarında müqayisəli metodun əhəmiyyəti heç bir şübhə oyatmır. Bu gün Azərbaycan musiqisini mürəkkəb, çoxtərkibli ümumtürk ənənəsinə daxil olan obyekt kimi araşdıran elmi işlərə rast gəlmirik. Müqayisəli metodun bu istiqamətdə açdığı imkanlar və perspektivlər praktiki olaraq reallaşmamışdır, çünki türk xalqlarının musiqisi sahəsində tədqiqatlar əksər hallarda daha çox fərdi məqamların qarşılaşdırılması ilə məhdudlaşır. Qeyd edək ki, ümumtürk dünyası strukturuna daxil olan müxtəlif milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsinin öyrənilməsi bu metodun ardıcıl tətbiqi, onun yeni-yeni tərəflərinin üzə çıxması, daha mürəkkəb və aktual məsələlərin aşkarlanması ilə müşayiət olunan təkmilləşməsi zəruridir. Ən əsası isə odur ki, tədqiqatçı yalnız bir nəticəni deyil, qarşılaşdırılan obyektlərin fərqləri haqda məlumatların daxil olduğu bütöv bir elmi məlumatlar sistemi qazanacaq.

Azərbaycan və Türk xalqlarının xalq yaradıcılığı ilk növbədə musiqi mədəniyyətlərinin genetik laylarının kəsiyində özünü büruzə verən qohumluq parametrlərinə malikdir. Bu layların dinamik imkanlarını – məkan (tarixi-mədəni) və zaman (müasir tarixi mərhələyə aiddən) xasiyyətnamələrini üzə çıxarmaq üçün müqayisəli təhlilin iki sinxron və diaxron, başqa sözlə, funksional və müqayisəli-tipoloji istiqamətini sintezləşdirmək lazımdır. Sinxron nəzər bir sıra arxetiplərin xarakter və funksiyasını, onların vahid sistemin

variantları kimi korrelyasiyasını öyrənməyə imkan verir. Musiqi ənənəsinin, onunla münasibətlə xarici faktor rolunu oynayan amillərlərlə (dil, mifologiya, maddi mədəniyyət, mərasim), dövrün xarakteri ictimai şüur formaları və s. ilə qarşılıqlı əlaqələrin açılması diaxron müqayisəni müəyyənləşdirir. Bunun nəticəsində arxetiplərin müxtəlif milli və regional sistemlərdə musiqi inkişafının təkamülü prosesində yarana biləcək yeni aspektlər və xassələr üzə axacaq. Müqayisəli təhlili cəlb olunan materialın miqyası geniş olduqca müqayisəli metodun sinxron və diaxron aspektləri daha üzvu şəkildə qovuşur. Bu tədqiq olunan materialın obyektiv məzmunu ilə bağlıdır. Beləliklə, araşdırılan istənilən material «üfqü» və «şaqli» kəsiklərin çarpazlaşmasında işıqlandırılır, yəni özünün tam xasiyyətnaməsini alır.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə xalq musiqisinin müqayisəli təhlili metodologiyasında dörd mərhələdən ibarətdir:

- 1) hər iki xalqın folklorunda arxetiplərin müəyyənləşdirilməsi;
- 2) onların fəaliyyət sferalarının qarşılaşdırılması;
- 3) milli özünəməxsusluğun, fərqlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə arxetiplərin təsnifatının aparılması;
- 4) onlar arasında intonasiya-tipoloji əlaqələrin açılması indi isə bu təzislərin daha müfəssəl izahına keçək.

İndi isə bu tezislərin daha müfəssəl izahına keçək.

Artıq qeyd olunduğu kimi, janr analogiyaları iki mədəniyyəti vahid musiqi məkanında birləşdirir. Xalq musiqisinin fundamentini təşkil edən identik intonasiya modelləri bütöv strukturun melodik cəhətdən ifadəli və əhəmiyyətli komponentləridir. Axırıncılar isə ladintonasiya prosesində mühüm funksiya yerinə yetirərək onun müxtəlif formalarının kristallaşmasının əsasına çevrilir. İntonasiya modellərinin sabitliyi və stabilliyi onların türksoylu tayfaların musiqili-nitq genofondu ilə genetik əlaqələri ilə sərtlənmişdir. Onlar müəyyən məna yükünə malik formul intonasiya dönmələrindən ibarət tipoloji təbəqəni yaradır. Burada tipoloji səhiyyənin ilkin protontonasiya və genetik kodu, formulluğu müəyyənləşdirən qanunauyğunluqları fəaliyyət göstərir. Hər bir musiqi hadisəsi öz dövrü ilə rəngarəng əlaqələrdə olur. Bu əlaqələr bədii xüsusiyyətlərdə də öz əksini tapır.

Azərbaycan və türk xalqının musiqi praktikasında əsrlər boyu bir çox ifaçı və müğənninərin yaradıcılıq təcrübəsində ümumiləşdirilmiş formula ladintonasiya dönmələri kristallaşmışdır. Bu sabit kanonlaşmış modellər qeyri-adı, həssas xalq yaddaşında həkk olmuşdur. Şübhəsiz, bu cür tipoloji dönmələr

müəyyən vaxtdan sonra qanunauyğunluqlar statusu almış müəyyən qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanır: «hər vasitənin ifadəli imkanları bu və ya digər təbii müqəddəm şərtlərə (akustik, bioloji, psixoloji) dayaq lansa da, əhəmiyyətli sərəcədə hər hansı bir musiqi sistemindəki yerindən və rolundan asılıdır. Müxtəlif sistemlərdə eyni və ya oxşar vasitələrin funksiyaları və mənası müxtəlif ola bilər». Bu tezis bizim nəticələrimizi təsdiq edir: əgər Azərbaycan və Türkiyə musiqisində qohum funksional mənalı analogi ladintonasiya dönmələri mövcuddursa, deməli bu iki musiqi ənənələrinin formalaşması eyni bir bədii sistemdə baş vermişdir. Bu zaman baş verən proseslər üçün xarici impulslar tarixi faktorlardırsa, bu proseslərin müəyyən bədii sistemdə üzə çıxmaq imkanları strukturun öz daxili, məxfi potensialları ilə şərtlənmişdir. Strukturun daxili genetik imkanları öz «energetik» imkanlarını semantik əhəmiyyətli, genetik müəyyənlanmış arxetiplərin fəaliyyətində reallaşdırır. Bu cür müqəddəm şərtlər onların tipikləşməsi və janr mənsubluğu üçün gözəl imkanlar yaradır. Şübhəsiz, ladintonasiya modelləri mahiyyət etibarilə, xalqın bədii yaddaşının tarixi inkişafı mərhələlərini əks etdirir. Onlar əsrlər boyu kristallaşaraq tipik intonasiya cövhərinə – folklor ənənəsinin dərinə dərk olunması səviyyəsində fəaliyyət göstərən semantik «işarə»yə çevrilir. Bununlada biz ümumtürk musiqi sisteminin «intonasiya kökünü» üzə çıxarmağa, onun tipoloji sırasının dərk edilməsinə yaxınlaşa bilərik.

İndi bizim problemlə bağlı «tipolocı sıra» anlayışının bəzi xasiyyətnamələrini aşkarlayar.

1. Tipoloji sıra anlayışı ümumtürk musiqi mədəniyyəti tarixində üzə çıxan proses və olayların obyektiv mövcud olan (özü də sinxron və diaxron mühitdə) tipoloji ümumidiyidir.
2. Bu anlayışda bütün rəngarəng materialdan keçən sabit melodik tiplər cəmləşir. Eyni zamanda tipoloji sıra anlayışı bu tiplərin fəaliyyət göstərdiyi formaların tarixi dəyişikliklərlə korrelyasiya edir. Şübhəsiz, axırncı amil ümumi «göstəriciləri» saxlamaq şərti ilə müəyyən bir «intonasiya müstəvisi»nin hüdudları ilə tənzimlənir.
3. Ümumtürk musiqi mədəniyyətinin müqayisəli öyrənilməsinin şəxələnmiş və çoxpilləli sistemində tipoloji sıra anlayışı tədqiqatın iri vahidi rolunu oynayır. Bu zaman vahidlərin iriləşməsi miqyası, yeni hər dəfə tipoloji sıra anlayışı ilə bir yerə toplanan konkret materialın diapazonu universal deyil, mütəhərrikdir. Bəzi hallarda bu miqyas ümumtürk musiqisinin mikrohəcmi, məsələn, bir regiona aid iki qohum musiqi sisteminin in-

kişafının müqayisəli aspektini əhatə edir. Başqa bir halda o, ümumtürk mədəniyyətinin bütün mənzərəsinə aid edilir, onu prosesin özünə sinxron nəzər çərçivəsində, ya da uzun müddətli tarixi zaman ərzində, yəni diaxron səviyyədə araşdırır.

4. Nəzəri ümumiləşdirmələrə şamilən, tipoloji sıra anlayışı həm konkret sənət nümunələrinə, həm də onların yaranmasının qanunauyğunluqlarına aiddir. İlk növbədə bizi musiqi proseslərinin elə xüsusiyyətləri maraqlandırır ki, onlarda ümumtürk mədəniyyətinin magistral qanunauyğunluqları ilə qarşılıqlı əlaqələr aydın surətdə sezilir. Bu cür ümumiləşdirmələri yalnız müxtəlif dairələrdə (ibtidaidən tutmuş alilərə qədər) qarşılaşdırmaların aparılması ilə formalaşdırmaq olar (biz ilkin folklor intonasiası – nümunələrindən şifahi ənənəli peşəkar formalara aparan yolu nəzərdə tuturuq).
5. Eyni zamanda, musiqi sənəti sahəsində fəaliyyət göstərən tipoloji sıralar heç də hərəkətsiz qurumlar deyil. Onların hər birinin həddlərində milli mədəniyyətin və ya bütün bir zamanın xüsusiyyətlərinə, müəyyən tarixi şəraitə müvafiq çoxcəhətli inkişaf formalarını aşkar etmək olar.
6. Nəhayət, tipoloji sıra anlayışı – özündə cəmləşdirdiyi təzahürlərin sabitliyini və eyni zamanda onların variantlı çoxcəhətliliyini nəzərdə tutan dinamik anlayışdır.

Belə ki, ümumtürk musiqi məkanının fenomenləri rolunda çıxış edən sinxron və diaxron tipologiyalar tarixin özü ilə paralel dəyişir. Qeyd edək ki, bu anlayışın dinamikası yalnız tarixi inkişafın gedişi ilə yaranan dəyişikliklərdə üzə çıxmır. O həm də bir musiqi epoxası həddlərində milli, regional və başqa səviyələrin geniş spektrli variantlarında özünü büruzə verir.

Tipoloji sıra anlayışı ümumtürk dünyasının tarixi və musiqi proseslərinin – dövrləşdirmə, «tarixi coğrafiya» (burada biz milli, zona və regional sistemlərin dəyişilmiş xəritəsini nəzərdə tuturuq) kimi mühüm koordinatlarının bilavasitə yaxınlığında yerləşir. Bu anlayış ali tarixi-musiqi elmi sintezinin əldə olunması üçün zəruri olan, müasir musiqişünaslığın aparıcı nəzər anlayışlarına bütün parametrləri ilə uyğun əgəlidir. Beləliklə milli, zona və regional musiqi qurumlarının ümumi tipoloji xüsusiyyətlərinin aşkarlanması tarixin musiqi türkologiyası «güzgüsündə» sistemli şəkildə əks olunması üçün zəruri hazırlıqdır. O, hər milli mədəniyyətin yolunun ümumtürk musiqi dünyası kontekstində müqayisəsi üçün müqəddəm şərtlər yaradır. Şübhəsiz, ümumtürk musiqi mədəniyyəti kimi çoxsaylı musiqi sistemlərinə malik

mədəniyyətin tədqiqində yalnız ümumi kateqoriyaların deyil, həm də vahid prinsiplərin işlənməsi zəruridir.

Bir daha musiqi sahəsində müqayisəli təhlilin ən məhsuldar və universal prinsiplər kimi – ümumi tipoloji sıranın keyfiyyət xassələrinin müəyyənləşdirilməsini qeyd etdikdən sonra yenidən əvvəlki fikirlərə qayıdaq. Beləliklə, öz işimizdə biz xalq musiqi toxumasında tipologiyanın edə sabit elementlərini aşkarlamaq istəyirik ki, onların funksional mahiyyəti Azərbaycan və Türkiyə ənənələrində analoji əhəmiyyətə malik olsun. Nəticədə verilmiş melodik siniflər üçün ümumi tipoloji sıranın fəaliyyət radiusu üçün ideal şərait yaradılacaq. Bu zaman müəyyən tipoloji sıralar öz daxilində əhəmiyyətli sərəcədə fərqlənən inkişaf mərhələlərindən ibarət uzun müddətli tarixi fəaliyyət həddlərinə malik ola bilər. Digər tipoloji sıralar nisbətən qısa zaman çərçivəsində izləne bilər. Qeyd edək ki, bu yalnız musiqi tarixi baxımından deyil, nəzəri taxımından da prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: musiqi, türkologiya, tip, təhlil, millət.

Рена Мамедова (Азербайджан)

Основы музыкальной тюркологии

Сравнительно-типологический анализ является той самой опорной схемой, которая позволяет активно вовлекать в процесс анализа разные уровни национальной музыкальной культуры.

Безусловно право на существование разновекторных исследований тюркского культурного мира. Но, говоря о музыкальной тюркологии, как части сравнительного музыкознания, на наш взгляд, начальным, базовым звеном в познании этого феномена является сравнительный типологический анализ. На мой взгляд, наиболее актуальной и, вместе с тем, сложной проблемой азербайджанского музыкознания является проблема изучения тюркских корней национальной музыкальной культуры. Важно подчеркнуть, что установление музыкальных связей тюркоязычных народов и объяснение генетической основы этих связей способствует не только складыванию представления о цельности и монолитности тюркской музыкальной системы, но и позволяет полнее характеризовать отдельные ее компоненты.

Ключевые слова: музыка, тюркология, тип, анализ, нация.

Rena Mammadova (Azerbaijan)

Bases of musical turkology

Comparative and typological analysis is the very supporting scheme, which allows to involve the different levels of national musical cultures actively into the analysis process.

Certainly there is a right for existence of the differently directed researches of Turkic cultural world. But, when speaking about musical Turkology, as a part of comparative musicology, in our opinion, the initial, basic element in the learning of this phenomenon is the comparative typological analysis. To my opinion, the most actual, at the same time complicated problem of Azerbaijani musicology is the studying problem of Turkic roots of national musical culture. It is important to emphasize that, establishment of musical connections of Turkic peoples and the explanation of the genetic basis of these connections promote not only formation of the idea about wholeness and solidity of Turkic musical system, but also allow to characterize its separate components completely.

Keywords: music, Turkology, type, analysis, nation